

І. О. Заєць

РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН У КРИМУ

ПРИ О.І. ДЕНІКІНІ (червень 1919 - березень 1920 рр.)

Публікацій, присвячених земельним перетворенням у Криму та їх правовим засадам при О.І. Денікіні, поки немає. Тим часом, вони були своєрідним і особливим етапом, мали свої відмінності в процесі правового регулювання земельних відносин на півострові в роки громадянської війни.

Мета статті – по можливості заповнити цей пробіл, показати, що земельні перетворення здійснювалися на основі не тільки аграрних законів Російської імперії, але й нормативно-правових актів щодо земельного питання, що видавалися О.І. Денікінім.

Існування Кримської радянської соціалістичної республіки виявилось досить нетривалим. Уже в червні 1919 р. вона припинила своє існування в зв'язку із зайняттям усього півострова військами головнокомандувача Збройними силами на Півдні Росії О.І. Денікіна, й цього Крим увійшов до складу антирадянської державної організації, які він очолював.

Після цього на півострові припинили свою діяльність органи радянської влади й втратили юридичне значення нормативно-правові акти РРФСР і Кримської радянської соціалістичної республіки.

На Крим був поширений військово-адміністративний режим, що панував на підконтрольних О.І. Денікіну територіях. У його державному утворенні законодавча й вища виконавча влада була зосереджена в руках головнокомандувача. Функції уряду при ньому виконувала особлива нарада, яка була створена ним 2 лютого 1914 р. «для сприяння в справах законодавчих і адміністративних» [1].

На півострові почалося відновлення органів місцевого самоврядування – повітових земств і міських дум. Однак цей процес сильно гальмувався воєнним становищем і не одержав тому повного розвитку.

Одночасно проводилася організація місцевих владних структур, що регламентувалася «Тимчасовим положенням», затвердженим радою при головнокомандувачі 2 травня 1919 р. Згідно з ним органи управління на місцях створювалися командами військових з'єднань армії О.І. Денікіна й функціонували під їх контролем. Вони мали здійснювати різноманітні владні функції в межах, установлених «Тимчасовим положенням» [1].

Однією з найважливіших їх функцій була зміна системи правовідносин, що склалися в кримському селі в період існування Кримської радянської соціалістичної республіки. Регулювання їх відбувалося на основі нормативно-правових актів щодо земельного питання Російської імперії, які знову набирали юридичної чинності.

На півострові була проведена денационалізація землі, відновлені право приватної власності на неї, різні види та форми землеволодіння й землекористування, які існували до січня 1918 р.

Були поновлені в правах власники конфіскованих радянською владою маєтків: їх права на землі, будівлі, живий і мертвий реманент. Вони стали повертатися до тих, хто ними володів раніше.

Однак цей процес проходив непросто. Із одного боку, йому протидіяли працівники створених за радянські часи в маєтках радгоспів. Із іншого боку, протидіяли йому й ті селяни, що самовільно захопили землі та рухоме майно поміщицьких маєтків. Окрім того, денационалізовані маєтки нерідко нікому було повертати через відсутність поновлених у правах власності.

Процес повернення маєтків у Криму власникам гальмувався і тим, що нова влада не наважувалася використовувати при цьому військово-адміністративні методи, побоюючись викликати масове невдоволення тогочасних користувачів поміщицьких земель і майна. Тому нова влада прагнула під час цього процесу врахувати і їх інтереси. Це, зокрема, знайшло своє втілення в тому, що 22 червня 1919 р. О.І. Денікіним були затверджені тимчасові правила про збирання врожаю з поміщицьких левад і косовиць, що знаходилися на той час у розпорядженні нових користувачів.

«Збирання врожаю трав у 1919 р., - говорилося в них, - у левадах і інших косовицях, захоплених окремими особами або сільськими громадами в землевласників або орендарів самовільно або за розпорядженням радянської влади, здійснюється особами або громадами, що захопили ці косовиці. Половина врожаю повинна залишатися в користуванні осіб або громад, що зібрали врожай, інша ж половина повинна бути складена ними в скирти й належати землевласникам або орендарям».

Правила також передбачали, що при відсутності землевласника або орендаря, або їх повірників належна їм частка сіна повинна передаватися волосному старшині. Він був зобов'язаний охороняти її та здати землевласникові чи орендареві, коли вони з'являться. Одночасно тимчасові правила надали військовій владі право використання частки землевласників і орендарів за своїм розсудом (на умовах повної компенсації їх вартості) [2].

О.І. Денікін був розумною людиною й усвідомлював, що повністю відновити дореволюційні земельні відносини, зокрема в повному обсязі поміщицьке землеволодіння, порушене радянським земельним законодавством і самовільними селянськими захопленнями, неможливо.

Усвідомлював він і те, що повне відновлення дореволюційних земельних відносин відверне від його армії багатьох селян, що послабить його позиції в боротьбі проти комуністів і їх влади. Можливо, при цьому мало значення й те, що діди головнокомандувача до 1861 р. були кріпаками. Тому в галузі регулювання земельних відносин він стояв на більш радикальних позиціях, ніж багато хто із його оточення.

Отже, основним положенням програми Денікіна з земельного питання було обмеження поміщицького землеволодіння та передача більшої частини поміщицьких земель у власність селян.

**РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН У КРИМУ
ПРИ О.І. ДЕНІКІНІ (ЧЕРВЕНЬ 1919 - БЕРЕЗЕНЬ 1920 РР.)**

Одночасно головнокомандувач визнавав необхідність узаконення за допомогою нормативно-правових актів чинних на той час фактичних земельних відносин, тобто необхідність юридичного закріплення за селянами поміщицьких земель, які знаходилися в їх користуванні.

26 березня 1919 р. на засіданні особливої наради він виклав «Тимчасове положення щодо земельного питання», яким запропонував керуватися при регулюванні земельних відносин. Метою земельних перетворень було створення в селі численних економічно міцних селян-власників землі, які мали стати могутньою соціальною опорою в його боротьбі проти комуністів.

Головнокомандувач був прихильником збереження поміщицької земельної власності, але в обмежених розмірах. Він пропонував у кожній сільській місцевості визначити розмір земельної ділянки, що тут може бути в приватній власності. А всі земельні надлишки вилучати в землевласників і передавати у фонд наділення землею селян.

Передбачалося відчуження наднормативних земельних надлишків у земельних власників шляхом їх добровільної згоди на це або за допомогою примусового їх відчуження, але обов'язково на компенсаційній основі.

За селянами, які задовольнялись землею за рахунок вилучених у землевласників надлишків і державних земель, земля повинна була закріплюватися на правах непорушної приватної власності.

Здійснення своїх програмних положень у галузі аграрних перетворень головнокомандувач Збройними силами на Півдні Росії вважав лише першим етапом у розв'язанні аграрного питання. Він визнавав, що право його остаточного вирішення належить тільки всеросійському законодавчому органу шляхом видання спеціального загальнодержавного закону [3].

«Тимчасове положення з земельного питання» 26 березня 1919 р. одержало схвалення особливої наради. Потім воно придбало нормативний характер шляхом внесення його у виданий головнокомандувачем спеціальний наказ [4].

Юридичне значення цього наказу можна заперечувати. Проте, цей наказ мав нормативне значення на підконтрольній головнокомандувачу території й був обов'язковий для виконання військовою та цивільною владою на ній.

Не задовольняючись наказом, О.І. Денікін 10 липня 1919 р. (у цей час Крим уже входив до складу його державного утворення) затвердив новий акт – «Тимчасове положення щодо управління землеробства й землевпорядження». Воно зобов'язало це управління приступити до проведення в життя на підконтрольній території земельних перетворень, визначених наказом головнокомандувача. Йому також пропонувалося здійснювати постійний контроль за діяльністю місцевої військової та цивільної влади за визначенням і вилученням земельних надлишків у великих землевласників й передачі їх, а також державних земель у 1919 р. селянству [3].

Незабаром О.І. Денікін усвідомив, що проведення задуманих ним земельних перетворень на підконтрольній території не можна здійснити швидко, що для цього будуть потрібні й значний час, і створення необхідних матеріально-технічних і фінансових передумов, що сильно гальмувалося умовами громадянської війни.

I. О. ЗАЄЦЬ

Тому за його дорученням особлива нарада при головнокомандувачі ухвалила постанову, яка була присвячена регулюванню земельних відносин. У ній проведення в життя аграрних перетворень на визначених О.І. Денікіним засадах відкладалося на рік, тобто переносилося на 1920 рік.

Одночасно вона затвердила в незмінному стані на рік існуючі на той час у селі земельні відносини. Вона також надала фактичним користувачам поміщицьких земель, а не їх власникам, право тимчасово, протягом року, без перешкод їх обробляти.

У правовому відношенні тимчасові користувачі поміщицьких земель на рік прирівнювалися до їх орендарів: за використання цих земель у 1919 р. вони повинні були віддати їх власникам 1/3 зібраного з них урожаю зернових і 1/6 врожаю коренеплодів.

Це викликало невдоволення користувачів поміщицьких земель, які обробили їх у 1919 р. Щоб зменшити його, восени 1919 р. особлива нарада своїм спеціальним розпорядженням знизила розміри орендних платежів фактичних користувачів поміщицьких земель на користь їх власників. Тепер вони повинні були складати 1/5 частину врожаю зернових і 1/10 частину зібраних коренеплодів.

Окрім того, право фактичних землекористувачів поміщицьких земель на їх обробку було продовжено ще на один рік, а проведення в життя «Тимчасового положення щодо земельного питання» наказом головнокомандувача й «Тимчасового положення про управління землеробства й землевпорядження» було перенесено з 1920 р. на 1921 р. [5].

О.І. Денікін прагнув для здійснення своїх програмних положень щодо земельного питання використовувати не тільки свою військову цивільну владу, але й реанімувати для цього раніше існуючі земські органи волосного рівня.

30 серпня 1919 р. він затвердив «Тимчасове положення про волосні дільничні земські установи», яке передбачало їх відновлення й визначало їх правовий статус [6].

Однак через загострення громадянської війни це тимчасове положення не одержало значного практичного здійснення. Непослідовне та неоднозначне регулювання земельних відносин під час перебування О.І. Денікіна на посаді головнокомандувача Збройними силами на Півдні Росії не заспокоїло кримське безземельне та малоземельне селянство й породжувало в селі численні конфлікти з питань землеволодіння та землекористування.

Частині місцевих поміщиків удалося вступити у володіння й використовувати свої землі, іншим це не вдалося через протидію їх фактичних користувачів. Треті не могли скористатися своїм правом власності через перебування за межами півострова.

За розпорядженням головнокомандувача для врегулювання земельних суперечок на місцях стали створюватися мирові комісії на чолі з мировими суддями. До складу входили земельні власники й фактичні користувачі їх земель. Правомочність цих комісій була визначена «Тимчасовим положенням про управління землеробства й землевпорядження» від 10 червня 1919 р.

**РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН У КРИМУ
ПРИ О.І. ДЕНІКІНІ (ЧЕРВЕНЬ 1919 - БЕРЕЗЕНЬ 1920 РР.)**

Нормативно-правові акти, що були видані на території державного утворення О.І. Денікіна, до складу якого входив і Крим, не були реалізовані.

Перешкоджали цьому різні чинники, у тому числі військове становище на фронтах громадянської війни, побоювання О.І. Денікіна що до того, що їх здійснення викличе в багатьох невдоволення та послабить його позиції в боротьбі проти Червоної армії РРФСР, а також відсутність потрібних для цього матеріальних і фінансових передумов.

Мало значення й вплив протиріч і нестабільності усередині самого головного командування Збройними силами на Півдні Росії: владу О.І. Денікіна як головнокомандувача завзято заперечував П.М. Врангель, якому, нарешті, у березні 1920 р. самому вдалося зайняти цю посаду.

У червні 1919 р. Крим увійшов до складу державного утворення, створеного головнокомандувачем Збройними силами на Півдні Росії О.І. Денікіним. Регулювання земельних відносин у ньому здійснювалося не тільки на основі знову законів Російської імперії щодо земельного питання, які набули юридичної чинності, але й на основі нормативно-правових актів, що видавалися головнокомандувачем.

Здійснення останніх могло б привести до формування численного прошарку дрібних власників на землю в селі, що зміцнило б позиції О.І. Денікіна в боротьбі проти радянської влади. Однак настанови виданих ним нормативно-правових актів щодо земельного питання з різних обставин не були реалізовані. Ці акти заслуговують і потребують додаткового дослідження.

Литература

1. Приложение к журналу совета при главнокомандующем. -1919. - II мая, - Л 7.
2. Борьба за советскую власть в Крыму. - Документы и материалы. - Т.Н. - Симферополь: Крымиздат, 1963. - С.217.
3. Приложение к журналу № 63 Особого совещания при главнокомандующем Вооруженными силами на Юге России.
4. Росс Н. Врангель в Крыму. - Франфурт-на-Майне; 1982. - С. 139-140.
5. Соколов К.Н. Правление генерала Деникина /Из воспоминаний/. -София: 1921. - С.188.
6. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемые Особым совещанием при Главнокомандующем Вооруженными силами на Юге России. - Ростов-на-Дону; 1919. - С.132,294-299.